

В. В. Ш е р с т ю к

ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ГОВТВЯНСЬКОЇ БИТВИ 1638 р.

На основі опису подій очевидця Говтвянської битви 1638 р. Ш. Окольського, із залученням результатів археологічних польових розкопок, здійснюється спроба реконструкції перебігу зазначеної баталії, із прив'язкою конкретних подій до окремих об'єктів та пам'яток на місцевості.

К л ю ч о в і с л о в а: Говтва, Приліпка, Буняківка, Шар-гора, Говтвянська битва 1638 р., Яків Остряниця.

Будь-який археологічний експеримент практичного плану не обходиться без певного предмету чи комплексу речей з елементами реконструкції. Більшість подібних досліджень пов'язані з натурною реконструкцією, як то зовнішнього вигляду різного роду споруд, готового продукту тощо. Іншого виду теоретична реконструкція, як то технологій виробництва тощо, що у великій мірі також ґрунтується на вивченні археологічних матеріальних решток, їх аналізові та співставленні з сучасними чи етнографічними даними. Щось подібне до останнього хотілося б запропонувати у цій роботі.

Реконструкція історичних битв, їх віртуальне відтворення (а в потенціалі — не лише віртуальне, а, можливо, й практичне) на місцевості — справа хоч і надзвичайно цікава, але в тій же мірі й складна, а часто — й неможлива. Адже головним об'єктом інформації тут виступає історичне джерело, на основі якого й проводяться археологічні розшуки на місцевості, і надалі будується та чи інша реконструкція.

Кілька подібних спроб реконструкції битв ми маємо для давньоруського періоду, та й то часто доволі приблизних і схематичних. Для подальших епох ця кількість дещо підвищується, адже збільшується й інформаційна база,

як кількісно так і якісно. Але й тут ми маємо велику кількість неточностей, розбіжностей тощо — і в силу цього купу варіантів реконструкцій або їх умовність. Щодо козацької епохи можемо назвати, наприклад, чи не найбільш відомі битви першого року Хмельниччини, пошук та локалізація деяких із них ведеться до сих пір (не можна сказати що безуспішно, але все ж остаточних результатів ще на разі майже немає). Більше пощастило в цьому плані Берестецькій битві, і то лише завдяки археологічним розкопкам та природнім умовам збереження й консервації. Та що казати про XVII ст., коли навіть про події та місця «розкрученої» за імперськи та радянські часи Полтавської битви на разі стільки думок та версій що годі й казати. І це початок XVIII ст.! Тому про іншу відому баталію нашого краю, як то, наприклад, Битву на Ворсклі 1399 р., і говорити важко: прив'язка «Ворскла» розкриває дуже широкі перспективи для історико-археологічних розкопок та реконструкцій, що і на разі тривають безуспішно. Відносно Полтавщини також можемо відмітити, наприклад, ще Солоницьку, Куруківську та цілий ряд інших битв.

У цьому контексті варто звернути увагу на одну з битв першої половини XVII ст., періоду козацько-селянських повстань — Говтвянську баталію 1638 р. Остання цікава тим, що стала однією з небагатьох абсолютно переможних для повстанців, а також тим, що проходила неподалік, на території, прилеглій до сучасної Горішньоплавнівської історичної зони. А чи не найголовнішим є те, що вона на рідкість, особливо для того часу, доволі детально описана в джерелах. Не останню роль у цьому має й той факт, що в описах фігурує ціла низка топографічних та ландшафтних об'єктів, збережених

на сьогодні та таких, які можна територіально локалізувати, а також замкненість природно-географічного середовища означеної території, про що мова буде далі. Ну й останнім у переліку чинником, але, сподіваємося, не останнім за важливістю, був той факт, що автором та його колегами і учасниками експедицій 2007 і 2014 рр. тут були проведені розвідкові археологічні обстеження, топографічна зйомка місцевості тощо, що вилилося у репрезентований на разі результат.

Кілька слів про джерельну базу реконструкції. Чи не єдиним історичним джерелом у даному дослідженні є «Щоденник» очевидця цих подій, священника в стані польського табору, Ш. Окольського [Okolski, 1858; Дневник..., 1896]. Варто відмітити з якою точністю він описав події цієї битви. Інші джерела, як то дані того ж Величка — вже інтерпретація, причому часто з варіаціями, зокрема, відносно кількості вбитих з тієї чи іншої сторони, що є ознакою політичної заангажованості літописця.

Кілька слів про саме Говтвянське городище. Останнє, а разом з ним і саме плато, знаходиться за 0,10—0,60 км на північ від північної окраїни східної околиці с. Приліпка, на ділянці плато корінного правого берега р. Псел лівобережного басейну р. Дніпро, в уроч. Шар-гора (історія цього містечка описана окремо [Шер-

стюк, 2009], а також готується окреме дослідження по історії цієї пам'ятки). Місце битви у широкому плані займає територію усєї ділянки плато корінного берега останця в уроч. Шар-гора, тобто, площу близько 65 га: сюди ж включено й територію городища (рис. 1; 2).

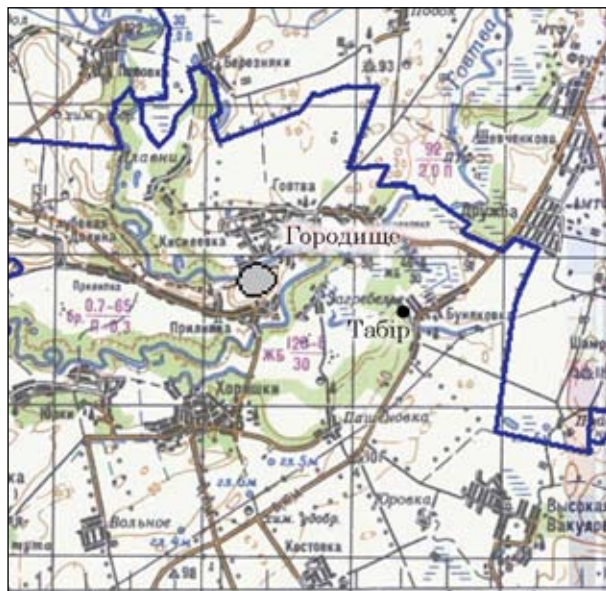

Рис. 1. Картохема місця подій Говтвянської битви 1638 р., основа: М-36-92

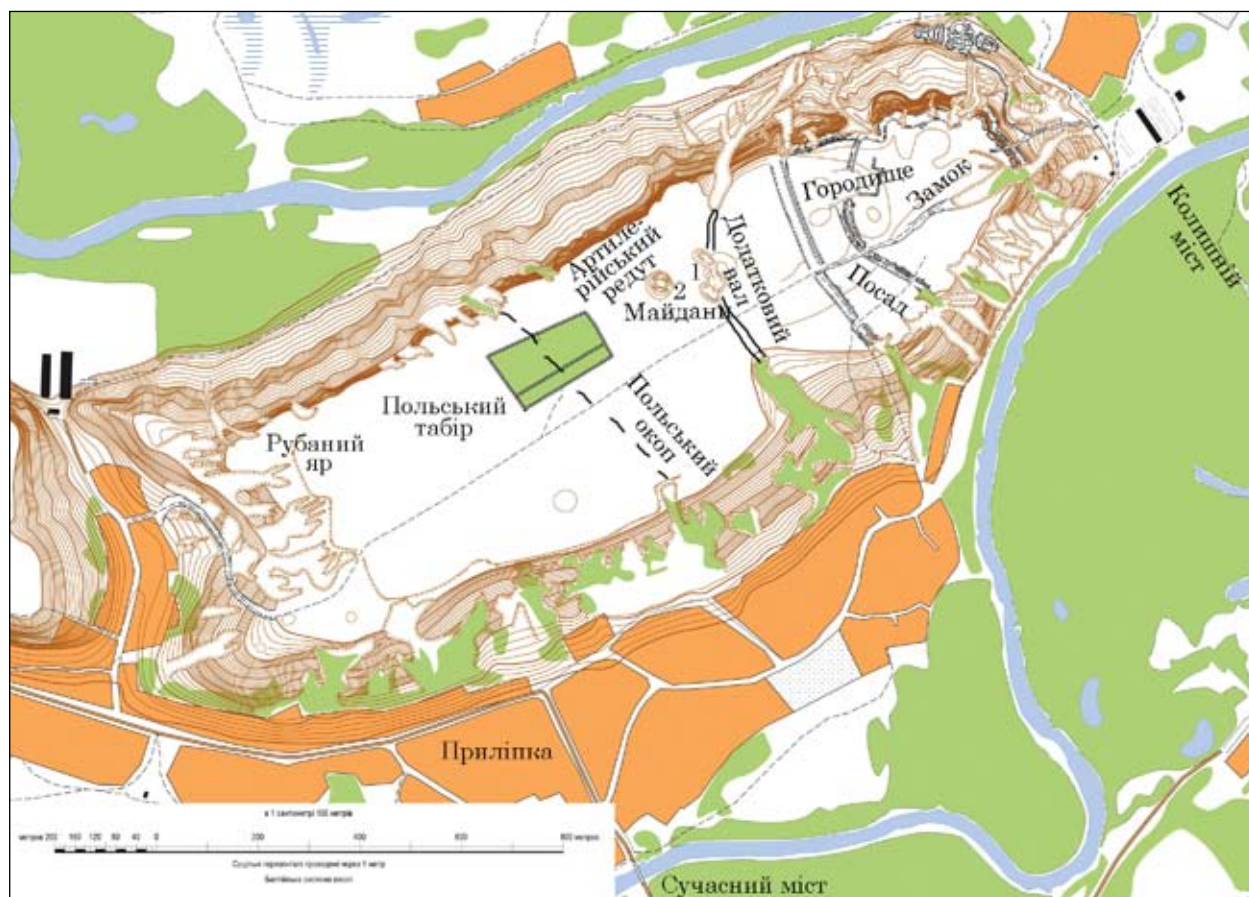

Рис. 2. План комплексу пам'яток в уроч. Шар-гора (О. Коротя, Є. Осадчий, 2014 р.), з місцями розташування об'єктів подій битви 1638 р.

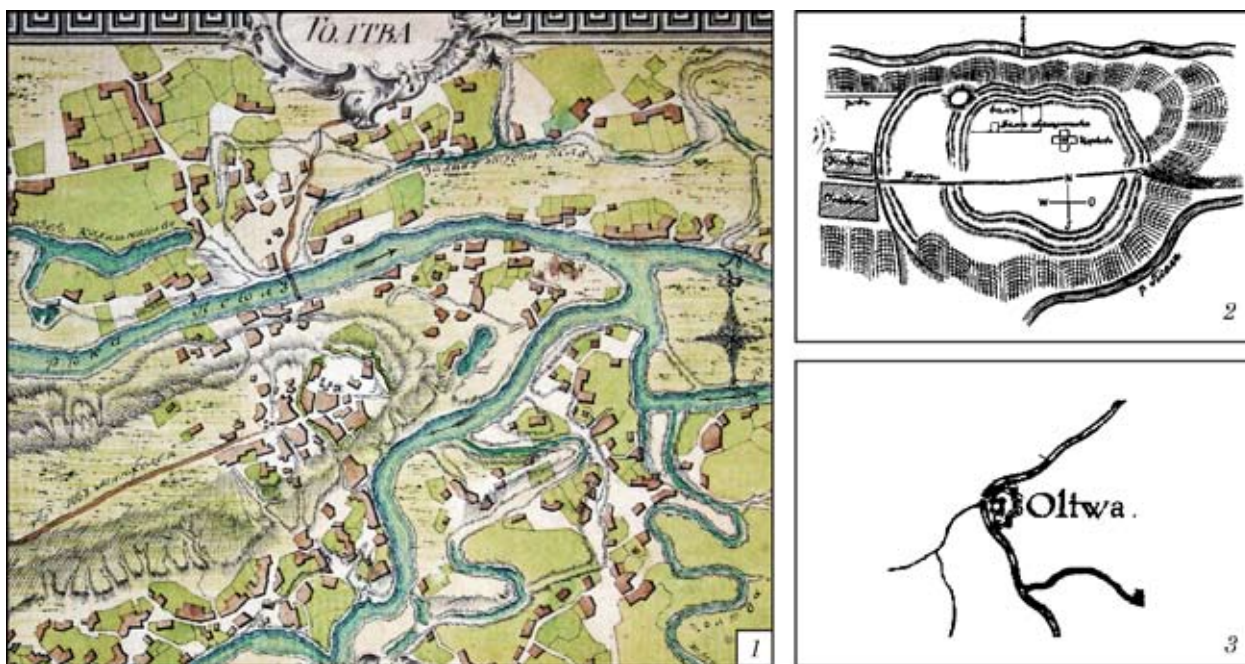

Рис. 3. Плани міста Говтва за Г. Бошланом, середина XVII ст. (3), кінець XVIII ст. (1) та решток городища за В.Г. Ляскоронським, початок XX ст. (2)

Не звертаючи уваги на передісторію зазначених подій, окреслимо лише головні моменти проходження самої битви. Отже, загони Я. Остряниці закріпилися у місті Говтва. Польське військо, разом з «коронною артилерією та німецькими солдатами» С. Потоцького спішило приступити до облоги, щоб перерізати повсталім шляхи відступу та перекрити постачання [Дневник ..., 1896, с. 220—221]. Скоріше за все, козацьке військо рухалося правобережною нагірною дорогою (показаною, наприклад, на карті кінця XVIII ст. як «Д. [дорога] из Манжалеї» [Киевскоє] (рис. 3, 1), а не хоч і відомим, та все ж безлюдним, лівобережним Сагайдацьким шляхом. Певно, вони (як, здогадно, й поляки) обрали маршрут максимально заселений, для кращого забезпечення продовольством.

Заслуговують на увагу детальні описи Ш. Окольським оборонних заходів повсталих. Окрім природних перешкод фортеця мала замок та «місто» [укріплений посад] з «міцними частоколами» (їх рештки на разі дуже добре локалізуються (рис. 2). Ворота повстали «загородили накріпко і засипали землею». На валах вартували тисячі людей, кілька сотень розмістили для оборони воріт та башт [теж цікавий факт фіксації подібної фортечної споруди]. Цікавим фактом є зауваження про широке застосування козаками «колдунів і чарівниць», які на високих дахах мали «здійснювати заклинання над порохом, гарматами, повітрям і вогнем» (тобто, відводили і гасили пожежі, тощо).

Окрім того, для додаткового захисту за межами фортеці козаки насипали «міцний вал за палісадом», «від одної річки до іншої», тобто, перерізавши упоперек весь мис [Дневник ..., 1896,

с. 220—221]. Місце розміщення цього додаткового валу можна локалізувати між двома великими ярами, які своїми вершинами доволі глибоко врізаються в масив гори, зменшуючи таким чином потенційну лінію оборони. На осі сполучення верхівок цих ярів знаходиться майдан 1 «Розрита Могила» групи I, що, здається, якраз і був включений у систему цих додаткових укріплень. Скоріше за все, вуса цього майдану були вписані у систему зазначеної лінії оборони, чим можна і пояснити їх нехарактерну, частково перебудовану, форму (рис. 2: додатковий вал). А те що він був виварений на селітру ще до 1638 р. виглядає цілком ймовірним, зважаючи на розвій курганно-майданного селітроварного виробництва саме у першій половині XVII ст. [Шерстюк, 2013]. Те, що він знаходився всередині оборонних споруд свідчить і відсутність його описів у прискіпливого Окольського, котрий не вбачав у ньому майдану, адже не був тут раніше, а лише деталь оборонного передового валу.

Курган, що знаходився перед валом «обернули на сильний редут» для збільшення оборонної сили, тому що це було єдине місце підходу з напільного боку [Дневник ..., 1896, с. 222]. «Артилерійський передовий редут» перед валом надійно ототожнюється із майданом № 2 цієї ж групи (рис. 2: арт-редут). Останній не має (і не мав) вусів, а тому цілком логічно автором «Щоденника» названий саме «курганом», а не «майданом». Не виключено, що сліди вибирання ґрунту в ньому є якраз результатом влаштування тут вогневої точки повсталих, а не «селітряного» його походження (хоча, знову ж таки, міг бути й перевикористаним для військових цілей безвусим майданом).

Польський табір теж судячи з опису знаходився на території Шар-гори. Коронна кіннота стояла на горі «живим оплотом, шолом з шолому», а піхота, «як і зазвичай» (!), збудувала для себе при артилерії невеликий «окоп у вигляді бруствера» (!) для стрільби з рушниць. За зразком козаків, останнє польове укріплення було «перекинуто від ріки до ріки». Попереду нього розмістили ще три добре укріплені шанців, певно, для артилерії [Дневник ..., 1896, с. 222].

Місце розміщення польського табору надійно можна реконструктивно розташувати на плато тієї ж Шар-гори. Відкритим є лише питання на якій відстані від передової позиції повсталих. Так, Г. Сенкевич, описуючи одну з битв тих часів у своєму романі «Потоп», зазначає, що артилерія починала відкривати вогонь по наступаючій кінноті «за кількасот кроків» [Сенкевич 1993, с. 82]. Легка польова артилерія початку XVIII ст. (а тут ми маємо справу взагалі з першої половини XVII ст.) також могла вести прицільну стрільбу не далі ніж на 350 м (наприклад, трьохфунтова гармата при горизонтальному наведенні) чи 450 м (відповідно, 6-фунтова) [Барбасов, 1959, табл. 2].

На першу половину XVII ст. польова артилерія оснащувалася гарматами калібром не більше 6 фунтів, переважно, меншого. А зважаючи на той факт, що при початку штурму, зранку, було наказано «стріляти із рушниць і

гармат по козацьким шанцям», а «звідти відповіді тим же» [Дневник, 1896, с. 224], то взаєморозміщення цих укріплень було на досить невеликій відстані, яка могла дозволити вести відносно прицільний вогонь. Отже, не менше третини плато гори (а то й половина), її західна частина, цілком підходила за наведеними даними для облаштування такого табору. Таким чином, можемо припустити, що основний окоп польського війська пролягав приблизно на місці сучасного розміщення кладовища, за 300—400 м від козацьких укріплень, де також розташовані найглибше врізані у корінний берег яри (рис. 2: польський окоп).

Поляки продовжили приготування до штурму, який було заплановано на наступний день (6 травня за старим стилем), облаштуванням мосту (скоріше за все, останній було частково поруйновано козаками перед підходом коронного війська). Ш. Окольський зазначав, що на час битви «лише один міст вів від замку через воду» [Дневник, 1896, с. 221].

Спершу доволі неоднозначним видається місце розташування зазначеної переправи. Так, карта Говтви кінця XVIII ст. [Киевское] (рис. 3, 1), а також план В.Г. Ляскоронського початку XX ст. [Ляскоронский, 1907, с. 160] (рис. 3, 2), зображають його розташування на північ від міста, до сучасного с. Говтва, дорога від якого йшла до укріпленого посаду. Таке його розташування на час описуваної баталії

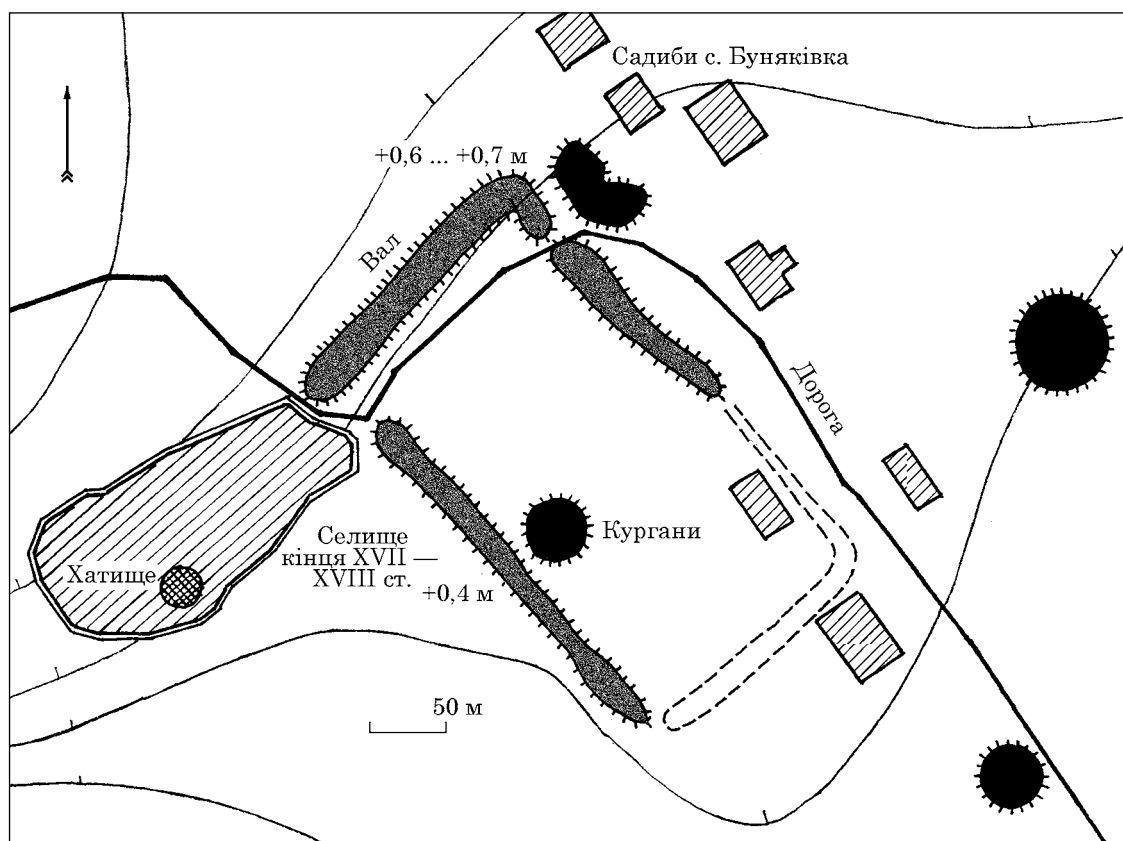

Рис. 4. План укріплення в с. Буняківка

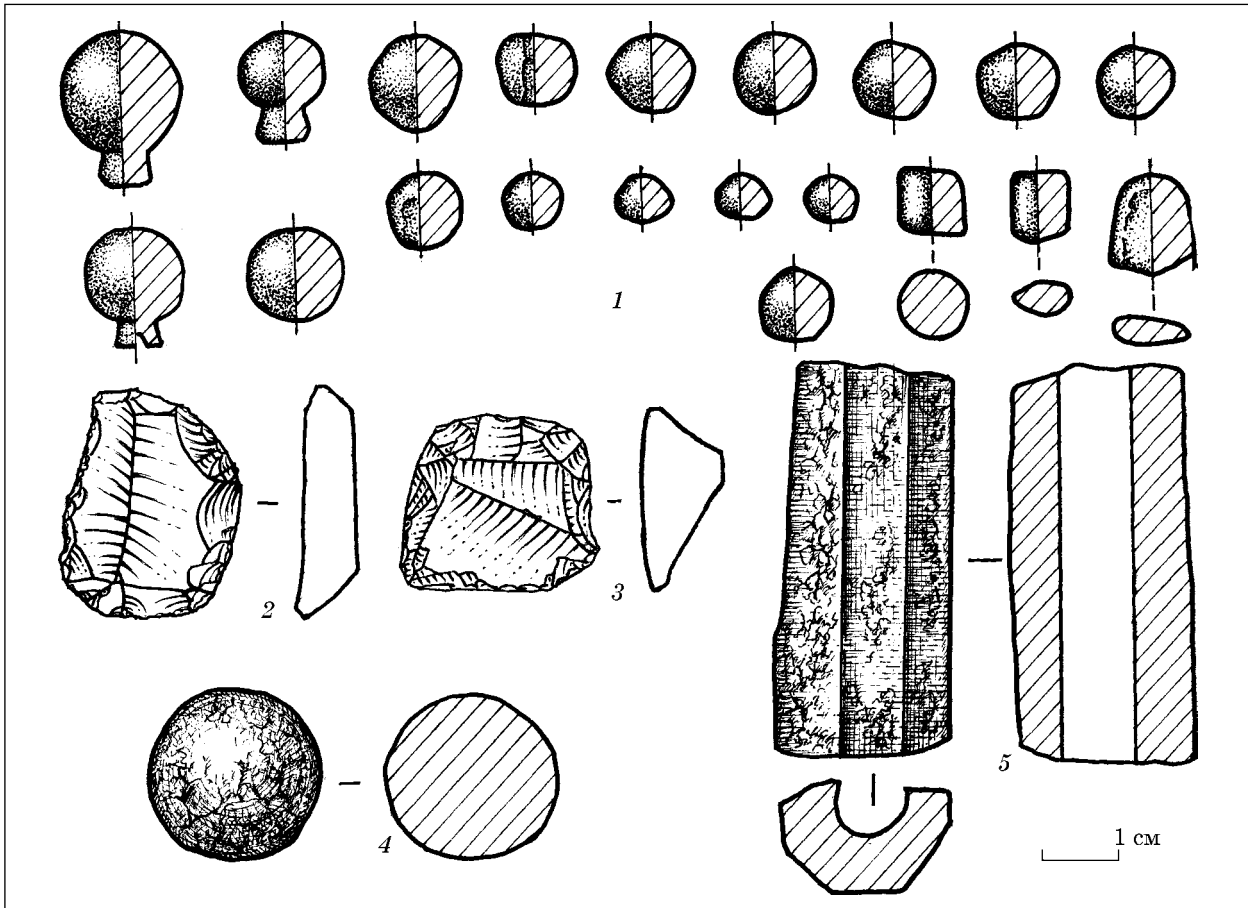

Рис. 5. Знахідки військового характеру з території городища (залізо, свинець, кремень)

видається неможливим за рядом описів (як то, наприклад, спроба захопити замок з мосту), а також через його розташування вище впадіння притоки Псла, р. Говтва, що є нехарактерним для зазначеного періоду.

У цьому плані важливим є звернення до карти Г. Боплана, а саме плану містечка, де міст чітко значиться на південь (південний схід) від міста, нижче впадіння р. Говтва [Боплан, 1990, карта] (рис. 3, 3). Правильність такого розміщення мосту (принаймні, у зазначений період) підтверджує і місцева назва кутка — Замостя, а також ряд інших джерел. Тим паче, що якраз до цього місця й шла дорога, що виходила від замку містечка, що досить помітно з топоплану пам'ятки. Пізніше, у ХХ ст., міст через Псел був наведений ще нижче по руслу річки.

Також того дня (5 травня) було переведено на лівий берег Псла два полки німецької піхоти та кілька тисяч реєстрових козаків, що мали «звернутися до замку і мосту». Піхота відразу ж насапала шанці, «у яких і зачинилася». Спроба одного з полковників реєстровців Ілляша зненацька захопити замкові ворота була провальною: козаки відбили атаку і спалили міст. Після цього, у тому числі й вночі, відбудова мосту продовжувалася [Дневник ..., 1896, с. 222—223].

Вночі частина козацького війська перебралася на лівий берег Псла, і поробила в лісі численні засіки, щоб перешкодити кінноті підступ до укріплень піхоти. Зранку останню було атаковано і розбито, а поляки не змогли без мосту «надати їм допомоги в густому, болотистому і заваленому колодами лісі» [Дневник ..., 1896, с. 223—224].

Як було сказано вище, зазначена частина піхотних військ встигла звести земляні укріплення на місці розташування табору. А так як вона була досить численною (Ш. Окольський не називає точної її цифри, але й названі С. Величком 9800 чоловік теж виглядають перебільшенням [Величко, 1864, с. 202]), можна припустити що ці «невеликі окопи у вигляді брустверів» (здогадно як ті, що зводили поляки на Шар-горі [Дневник ..., 1896, с. 222]) могли мати досить виразну висоту і зберегтися. Пошук зазначеного табору в заплаві р. Псел не дав результату ні польовими розвідками, ні за допомогою віртуальних археологічних досліджень. Та й ділянка заплави тут надзвичайно понижена, навіть зараз на початок травня важкопрохідна і зволожена. Тут немає зручного місця для отаборення великої кількості людей, та ще й зведення фортифікаційних (хоч і тимчасових) укріплень.

Тому як варіант місця розташування зазначеної залоги можна запропонувати рештки ук-

ріплень, виявлених у 2011 р. В.В. Лямкіним [Лямкін, 2016], і обстежених у 2015 р. автором. Вони знаходяться безпосередньо на західній околиці с. Буняківка. Територія місцезнаходження обмежена ділянкою мису, що утворений старицею-протокою р. Говтва та невеликим

безіменним струмком, лівобічним приточком річки, що бере свій початок з уроч. Мочар.

Тут на разі наявні рештки прямокутного укріплення, збереженими розмірами 120 × 180 м. Частина їх на разі зруйнована, а тому по довгій осі їх протяжність може бути дещо більшою.

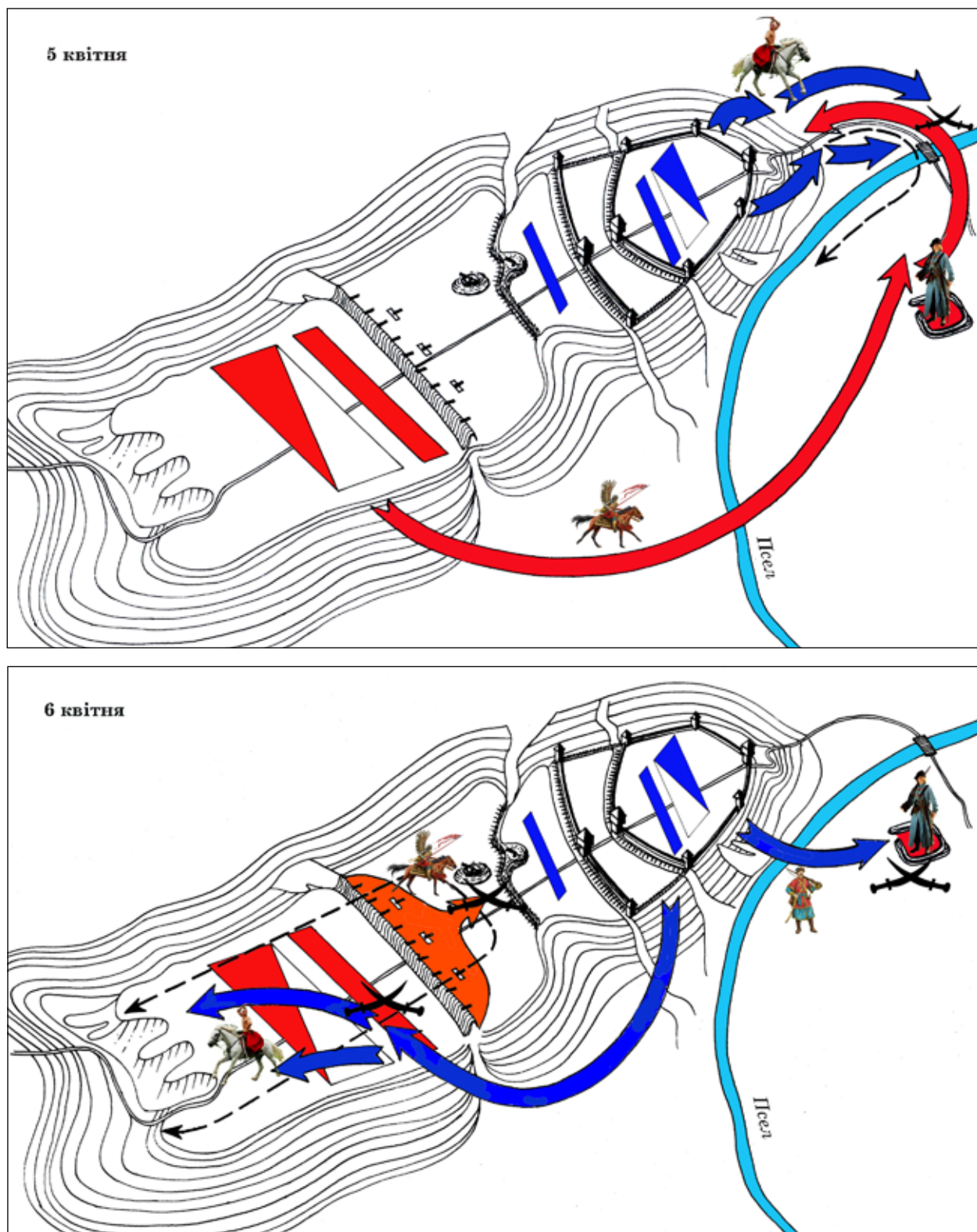

Рис. 6. Схематична реконструкція подій Говтвянської битви 5—6 травня 1638 р. Червоним кольором показане розміщення та дії польського війська, синім — повсталих

Рештки збереженого валу на сьогодні сягають на різних ділянках у висоту до 0,40—0,70 м. У межах укріплення знаходяться доволі примітний курган, ще кілька давніх могил (у тому числі висотою понад 6 м!) знаходяться поряд (рис. 4).

До означених валів по краю схилу примикають рештки селища кінця XVII — початку XVIII ст., на території якого траплялися окремі археологічні матеріали інших епох, зокрема — мідний візантійський фоліс. Але зазначений «хутір» навряд чи має відношення до решток описуваних валів. Вважати їх залишками тривалого в часі укріплення-фортеці, теж здається, недоречним. Тим паче, відомостей про них ми ніде не знаходимо. Хоча й їх розміщення на досить пристойній відстані (близько 3 км) від Говтви також може бути не найкращим аргументом на користь локалізації на цьому місці саме зазначеного табору 1638 р. Належність останнього до зазначеної історичної епохи може бути уточнене лише за результатами археологічних розкопок у майбутньому. Хоча теоретично іншого, не кажучи вже про кращого, місця для його розміщення в окрузі годі й знайти.

Про досить буремну історію Говтвянського городища свідчать і численні артефакти військового характеру з території плато Шар-гори. Більшість цих матеріалів (як то: свинцеві кулі, шматки картечі, тощо) трапляються саме на ділянці селища та у проміжку між останнім і цвинтарем, у зоні реконструйованих нами бойових дій. Окрім них до цієї категорії належать і рушничні кремені, металева деталь ствола рушниці чи пістоля, картечне ядро тощо (рис. 5). Відомості про передачу до одного з Київських музеїв шаблі козацької доби, знайденої на схилі гори (можливо, в «Порубаному ярі», урочищі, назву якого пов'язують саме з подіями означених баталій). Описані знахідки, цілком вірогідно, у більшій мірі відображають саме перипетії події 1638 р., адже пізніше Говтва майже не виступала ареною великий військових баталій (можна назвати хіба ще події захоплення містечка Виговським 1658 р.).

За результатами вищезначених реконструкцій було створено картосхему військових дій упродовж двох днів (рис. 6).

Таким чином, співставлення історичних документів з археологічними старожитностями та артефактами дало змогу досить детально реконструювати хід Говтвянської битви 1638 р., відобразити її події на місцевості, віднайти та співвіднести окремі об'єкти комплексу пам'яток на Шар-горі та її околицях із перипетіями цієї історичної події.

У майбутньому на території урочища є перспектива створення історико-археологічної охоронюваної території, одним з яких може й стати місце битви 1638 р. Як відомо, місця історичних битв також є об'єктом археологічної спадщини, але на разі вони доволі рідко ста-

ють власне охоронюваними територіями, через окреслені у вступі обставини. Тут же ми маємо цілком реальні підстави для доволі чіткого територіального її визначення, зокрема — хоча б в межах комплексу Шар-гори. Остання, до речі, може бути цікава й з природничого боку як ландшафтно-геологічна пам'ятка. Це відкриває доволі широкі перспективи для подальшої охорони цієї місцевості, і зокрема — археологічних об'єктів у її межах.

Цікавою ця реконструкція може бути і для вивчення військової тактики тих часів. Також важливим є той факт що на цьому місці вже багато років проводиться етно-фестиваль «Козацької слави цілюще джерело», і є вже певні зрушення у плані власне історично-практичного реконструкційного облаштування місцевості (щоправда, не завжди вдалого). А зважаючи на все зростаючу популярність військово-практичних реконструкцій ця битва може стати базою для розширення сфери інтересів зазначеного заходу.

Барбасов А.П. Оформление артиллерии как рода войск русской регулярной армии (первая четверть XVIII в.) // Сборник исследований и материалов артиллерийского исторического музея. — Л., 1959. — Вып. IV. — С. 95—111.

Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. — К., 1990. — 254 с.

Величко С. Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке. — К., 1864. — Т. 4. — 436 с.

Дневник Симеона Окольского (1637—1638 г.) // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — С. 220—225.

Київське наместничество с планами уездных городов / рукописна карта; кін. XVIII ст. / Фонди національного музею історії України.

Лямкін В.В., Шерстюк В.В. Буняківка I, місцезнаходження доби бронзи, раньослов'янського та давньоруського часу, вали (укріплення козацької доби?) // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Козельщинський район. — Полтава, 2016. — С. 131—132.

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. I. — С. 158—210.

Сенкевич Г. Потоп: Роман в 2 кн. — М., 1993. — Кн. 1. — 590 с.

Шерстюк В.В. До першовитоків селітроварного промислу на Лівобережній Україні (перша половина XVII ст.) // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2013. — Київ; Полтава, 2013. — С. 20—23.

Шерстюк В. Говтвянське та Гребінківське городища пізньосередньовічного часу на Полтавщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2009. — Вып. 18. — С. 120—127.

Okolski S. Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637 // Kontynuacja dyaryusza wojennego [...] nad zawziętymi w uporze krzywoprzysięgłych i swololnych kozakami w roku 1638 odprawiona. — Kraków, 1858. — S. 91—102.

В. В. Ш е р с т ю к

V. V. S h e r s t y u k

К РЕКОНСТРУКЦИИ ГОВТВЯНСКОЙ БИТВЫ 1638 г.

В публикации предложена историческая реконструкция хода событий битвы под Говтвоем в 1638 г., между козацкими войсками под предводительством Я. Острияницы и польской армией. Эта возможность стала реальной благодаря сохраненному детализированному описанию очевидца событий Ш. Окольского, а также произведенными масштабными полевыми археологическими исследованиями. Использование этих двух источников дало возможность максимально подробно восстановить ход событий битвы с привязками отдельных моментов к объектам местности.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Говтва, Прилипка, Бунякивка, Шар-гора, Говтвянская битва 1638 г., Яков Острияница.

BY THE RECONSTRUCTION OF THE BATTLE NEAR GOVTVA 1638

This publication is an attempt of historical reconstruction of the course of events of the Battle near Govtva 1638, between Cossacks troops led by Y. Ostryanitsy and the Polish army. This possibility became a reality thanks to the detailed description of the events that have been made eyewitness Sh. Okolskim, as well as large-scale archaeological research field. Using these two sources became possible to the maximum detail to reconstruct the course of events of the Battle of georeferenced individual components to specific objects on the ground.

К e y w o r d s: Govtva, Prilipka, Bunyakivka, Shar-mountain, Battle near Govtva 1638, Jacov Ostryanitsa.

Одержано 1.10.2016